

Jarosław Kurkowski
Warszawa, Polska
jkurkowski@poczta.onet.pl

Dzieje Rosji w piśmiennictwie doby stanisławowskiej. Część II: „Recherches sur les titres... ” Feliksa Łoyki

Abstract

History of Russia in the Polish Literature during the Times of King Stanisław August. Part II: „Recherches sur les titres... ” by Feliks Łoyko

The article contains analysis of Feliks Łoyko's thesis (1717-1779) „Recherches sur les titres portés en différents tems par les souverains de Russie et de Moscovie” (manuscript preserved at the Czartoryski Library in Kraków, No. 1118). Łoyko's text was mainly an attempt to complete and elaborate Martin Schmeizel's concept (1679-1747), and also of Karol Wyrwicz (1717-1793), although preliminary research did not enable him to significantly deepen nor formulate anew all the discussed topics. The unfinished writings of Łoyko are probably a working version of the text conceived as a polemic brochure, prepared in stages (from app. 1768 to app. 1772), a brochure which was tightly connected with the situation of the Polish-Lithuanian Republic at that time. Łoyko's source-based deliberations are an element of a whole sequence of publishing initiatives that began already in the 40s of the 18th century and which referred to a scientific programme announced by Józef Andrzej Załuski in the brochure *Programma Literarium...* (Warsaw 1732).

Key words: Polish literature of the reign of King Stanisław August – Polish historiography of the 18th century – history of Russia – titlature of Russian rulers – Feliks Łoyko.

Słowa kluczowe: piśmiennictwo epoki stanisławowskiej – historiografia polska XVIII w. – obraz dziejów Rosji – tytulatura władców Rosji – Feliks Łoyko.

Można sądzić, że lata zbrojnego sprzeciwu wobec kurateli Petersburga nad Rzeczpospolitą i rozstrzygnięć sejmu rozbiorowego będą wiązać się w polskim piśmiennictwie epoki ze wzmożonym zainteresowaniem tematyką rosyjską, wykraczającym poza krąg ulotnych publicystycznych polemik wokół konfederacji ślucksiej, radomskiej czy barskiej, gwałtów armii rosyjskiej, ambasadorskiej wszechwładzy itp. Oczywiście, trudno automatycznie przenosić na wiek XVIII współczesne nam mechanizmy życia kulturalnego i naukowego, oczekując wielostronnego, spektakularnego oddziaływania bieżących wydarzeń, zjawisk i nastrojów społecznych na sferę aktywności twórców, w tym na kierunki badań historiograficznych¹. Pewne obserwacje uprawdopodobniają jednak istnienie także ówczesnie determinant tego właśnie rodzaju – Władimir Toporow pisząc o okolicznościach powstania tragedii *Bolesław* (Krzywousty) pióra Michaiła Murawjewa (1757-1807) stwierdza:

Temat «polski» przyciągał w tamtych latach uwagę wielu ludzi. W Moskwie, w tym kręgu, do którego należeli Murawjewowie, żywo interesowano się polskimi sprawami, tym bardziej że Rosja była mocno w nie zaangażowana [...]. Dlatego też, nie przypadkiem, w tym właśnie czasie młody poeta wybiera na temat swojej tragedii epizod z historii Polski pierwszej tercji XII wieku².

Jest to, jego zdaniem, jedna z „odpowiedzi literatury rosyjskiej na pierwszy rozbiór Polski”.

Z burzliwych czasów konfederacji barskiej, jak można wnioskować, tuż sprzed traktatu rozbiorowego pochodzi dość obszerne opracowanie historyczne poświęcone pewnemu szczególnemu aspektowi dziejów Rosji. Zostało ono przygotowane przez późniejszego najwybitniejszego (zdaniem Andrzeja Feliksa Grabskiego) polemistę ze strony Rzeczypospolitej przeciw bezprawiu zaborców – szambelana królewskiego Feliksa Łoykę (1717-1779)³. Tekst ów znajduje się w rękopisie o sygn. 1118 w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. Jego istnienie zasygnalizowała już Helena Madurowicz-Urbańska. W jej krótką relację wkradły się jednak drobne błędy i literówki⁴. Tytuł opracowania Łoyki w pełnej i prawidłowej wersji brzmi następująco: „Recherches sur les titres portés en différents tems par les

¹ Jak sytuacja geopolityczna ukierunkowuje historiografię por. np. uwagi Emanuela Rostworowskiego we wprowadzeniu do *Historii powszechnej. Wiek XVIII*, wyd. 4, Warszawa 1994, s. 10.

² W. Toporow, *Odpowiedź literatury rosyjskiej na pierwszy rozbiór Polski*, „Teksty Drugie” 2006, nr 1-2, s. 89. Dodajmy, że w 1766 r. Fiodor Emin (Фёдор Александрович Эмин; 1735-1770) przetłumaczył na rosyjski *Histoire générale de Pologne* Pierre’a Josepha de la Pimpie de Solignaca (1686-1773), sekretarza króla Stanisława I (*История польская*. В. 1-2, Санкт-Петербург 1766).

³ A.F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976, s. 139-140.

⁴ Por. H. Madurowicz-Urbańska, *Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomiką Polski*. Cz. 1: *Pieniądz*, Wrocław [i in.] 1977, s. 30-31.

souverains de Russie et de Moscovie”, względnie w nieco uproszczonej, która znalazła się na nagłówkowej karcie 115: „Recherches sur les titres portés par différents souverains de Russ[ie] et de Mosc[ovie]”. Nieporozumieniem jest uznanie przez badaczkę incydentalnie pojawiających się w rękopisie adnotacji w lewym górnym rogu („Affaires avec la Moscovie” czy „Affaires de la Pologne avec la Russie”) za sygnalizację fragmentów innych prac autorskich⁵. Uważna analiza nie pozostawia wątpliwości, że chodzi tu o jeden i ten sam tekst, co zresztą autor jednoznacznie doprecyzował poniżej takiej adnotacji: „Rech. sur les titres”⁶. Analizy takiej nie ułatwia fakt, że tekst ów nie został opracowany do końca, jedyna jego zachowana wersja ma charakter brudnopisowy, roboczy, co więcej – niepełny. Warto zastosować tu trafną tym razem metodykę badawczą H. Madurowicz-Urbańskiej, która klasyfikując tzw. Zbiór Łoyki, wyróżnia kategorię jego pism własnych na podstawie kombinacji różnorodnych cech merytorycznych i formalnych. W tym przypadku o autorskim typie „Recherches sur les titres...” świadczy jasno określony temat badawczy i wyraźnie zarysowana odautorska myśl krytyczna w odniesieniu do materiału historycznego (co odróżnia teksty Łoyki od jego licznych zbiorów wypisów). Rzadko natomiast napotykaemy hipotezy i wnioski (brak tu zwłaszcza konkluzji końcowych). Również kryteria formalne potwierdzają takie rozstrzygnięcie: obok karty tytułowej szczególne znaczenie ma numeracja własna Łoyki „stosowana przez niego prawie wyłącznie, poza drobniejszymi wyjątkami, przy tekstach autorskich”⁷. Godne podkreślenia jest także występowanie unikalnych w przypadku szambelana bezpośrednich nawiązań do osoby autora⁸. Pamiętajmy jednak, że teksty własne Łoyki pozostawione w rękopisach reprezentują zróżnicowany „stopień wykończenia autorskiego”. „Recherches sur les titres...” zaliczyć należy do opracowań materiałowych z istotnymi brakami w konstrukcji wypowiedzi oraz sporymi lukami w toku rozumowania, a zwłaszcza w formułowaniu wniosków⁹.

⁵ Tamże, s. 30-31, 47. Przypis 121 omyłkowo umiejscawia je na s. 155, w rzeczywistości zob. s. 145, 149.

⁶ Zob. Biblioteka Czartoryskich, Kraków rps 1118, s. 145 (dalej: rps BCzart. 1118).

⁷ H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 21. Dla ścisłości dodajmy, że tekst zawiera 12 (a nie 11 – jak zauważa Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 31) numerowanych składek dwuarkuszowych (por. rps BCzart. 1118, s. 167).

⁸ Zob. H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 24. Rps BCzart. 1118, s. 158: „**Je ne connois pas** [podk. JK] d’actes de Coloman roi de Halicz ni de Daniel roi de Russie, par lesquels on verroit indubitablement comment le titre de roi étoit rendu en Russe [...]”. W kolejnym akapicie taka forma wypowiedzi podmiotowej w pierwszej osobie występuje ponownie. Zob. też s. 128: „ce titre de czar, **dis-je** [podk. JK], fut, de plus rapproché de celui de Russie [...]” oraz s. 169 „**Je crois** [podk. JK] que le P. Wyrwicz se trompe quand il croit que nous [nadpisane: nos ecrivains] avons confondu les titres de czar et de cesar [...]”.

⁹ Na temat zróżnicowania testów rękopiśmiennych Łoyki zob. H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 65.

Tytuł tego rękopisu – według schematu stosowanego później przez Łoykę w dyskusji z argumentacją zaborców – wskazywały na polemiczne cele opracowania, a język francuski na adresatów także spoza Rzeczypospolitej. Chronologia dzieła nie jest łatwa do ustalenia. Tekst powstał w nawiązaniu do opracowania: *X. Karola Wyrwicza Soc. Jesu Rektora Coll. Nob. Warszawskiego Uwagi Nad Historią odmian w Państwie Rossyiskim przez Jakuba Lacombe po Francusku napisaną, na Polski język przetłumaczoną*¹⁰, które opublikowano w tomie drugim *Zbioru Dziejopisow Polskich...* (Warszawa 1766)¹¹. Precyzując: punktem wyjścia była niezwykle rozbudowana uwaga nr XX poświęcona tytułaturze władców Rosji i uznaniu tytułu cesarskiego Piotra I przez dwory europejskie. W części pierwszej *Dziejów Rosji w piśmiennictwie doby stanisławowskiej* podkreśliłem specjalną rolę tego tematu w rozważaniach Wyrwicza, jak i ówczesne jego konteksty¹². W dacie rękopisu Łoyki podstawowym terminem *post quem* będzie więc druk owego tomu *Zbioru...* odnotowany przez „Wiadomości Warszawskie” pod datą 29 XI 1766 r.¹³ Sporządzając bibliografię opracowania Łoyki, natrafiamy na dziełko prawosławnego biskupa mohylewskiego Jerzego Konisskiego (Григорий Осипович Конисский, 1717-1795¹⁴) zatytułowane *Prawa Y Wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit. Religii Greckiej Orientalney Wyznawcom Służące. Z Przywileiow, Konstytucyi Seymowych, Statutu W. X. Lit., a dwoma szczególnie razy y z Historykow ale domowych Polskich y wyznania Rzymskiego Kościoła będących, a tym od parcyalności barzo dalekich ... Zebrane, Y dla wiadomości wszystkich do druku podane*¹⁵. Jego autor, gorliwy wykonawca rosyjskiej polityki i współtwórca konfederacji

¹⁰ Przekład dzieła Jacquesa Lacombe’a (1724-1811) *Histoire des revolutions de l’empire de Russie*.

¹¹ *We Czterech Tomach Zawarty. T. 2: Kronika Macieia Strykowskiiego Niegdyś w Krolewcu Drukowana Teraz Znowu Z Przydaniem Historii Panstwa Rossyiskiego Przedrukowana*, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey u XX. Societatis Jesu, 1766, s. 121-172.

¹² Zob. J. Kurkowski, *Dzieje Rosji w piśmiennictwie doby stanisławowskiej. Część I: do pierwszego rozbioru*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, s. 234-236.

¹³ Zob. S. Grzeszczuk, D. Hombek, *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła. T. 4: Od „Nowin Polskich” do „Wiadomości Warszawskich”*, Cz. 2: „Wiadomości Warszawskie” 1765-1773. *Aneks z 1774-1795*, red. Z. Goliński, Kraków 1995, s. 43 (nr 7266).

¹⁴ Zob. W.A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, [w:] PSB. T. 13: *Klobassa Zręcki Stanisław – Kopernicki Franciszek*, Wrocław 1967-1968, s. 534-536.

¹⁵ Karol Estreicher początkowo przypisywał Konisskiemu inny druk z 1767 r. (kolejną edycję znanego tekstu Daniela Ernesta Jabłońskiego), jednak wycofał się z tej atrybucji, pozostawiając *Prawa Y Wolności Obywatelom Korony Polskiej...* jako druk anonimowy. Zob. E.XX, s. 30; XXV, s. 216, 219. Błąd Estreichera powielił Władysław A. Serczyk w biogramie w PSB (dz. cyt., s. 535). Łoyko w swym rękopisie jednoznacznie uznaje autorstwo Konisskiego, zob. rps BCzart. 1118, s. 120, 197. D.E. Jabłoński (1660-1741) – wnuk Jana Amosa Komeńskiego – to „najbardziej znana postać reprezentująca polskich i litewskich ewangelików w Europie pierwszej połowy XVIII wieku”, cyt. za W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696-1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 81.

śluckiej, swoimi petycjami, memoriałami i publikacjami z zapałem wspierał „sprawę dysydencką”, specjalizując się właśnie w gromadzeniu i zestawianiu dokumentacji uzasadniającej prawa różnowierców¹⁶. *Prawa Y Wolności...* z datą 1767 ukazały się anonimowo w związku z sejmem delegacyjnym, podczas którego ich autor brał udział w przygotowaniach polsko-rosyjskiej konwencji w sprawie „dysydentów”. Uwzględnienie publikacji Konisskiego przesuwa datę opracowania Łoyki przynajmniej na rok 1767.

Kolejne znaczące przesunięcie sugeruje notatka szambelana z karty tytułowej (s. 115). Autor poprzez odwołania źródłowe zwraca tam uwagę na dwie pozornie niespójne kwestie, które rzeczywiście, po zastanowieniu, można uznać za emblematyczne dla całości. Po pierwsze, tytułatura władców pełna jest niekonsekwencji i nieporozumień wynikających, jak należy domniemywać, z nieadekwatności różnych systemów władzy, tradycji politycznych, specyfiki poszczególnych języków czy też braku kompetencji piszących, którzy zajęli się tym zagadnieniem. Za przykład może posłużyć sekretarz nuncjusza Giovanniego Francesca Commendone (legat papieski i nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej w latach 1563-1565, 1571-1573), późniejszy biskup Amelii, Antonio Maria Graziani (Gratiani, 1537-1611), który królem nazywa zarówno władcę imperium osmańskiego, jak i jego mołdawskich czy wołoskich lenników¹⁷. Po drugie, skomplikowaną praktykę życia politycznego niełatwo uzgodnić z teoretycznymi wyobrażeniami: czy np. w pełni niezależny władca imperium może posiadać terytorium z ograniczoną suwerennością? Przykładem jest tu kompromis brytyjsko-hiszpański po tzw. kryzysie falklandzkim ze stycznia 1771 r., który restytuując Port Egmont jednocześnie zachowywał zwierzchnictwo króla Hiszpanii nad wyspami. Łoyko powołuje się na korespondencję „Gazette de France” z Londynu pod datą 9 II 1771 r., w której przedstawiono wątpliwości samego Williama Pitta Starszego (1708-1778):

Le 3 lord Chatham proposa dans la Chambre des Pairs de remettre à la décision des Juges les deux questions suivantes «1. Si conformément à la Loi, la

¹⁶ „Tymczasem biskup Koniski zbierał skrzętnie dokumenta, by przy ich pomocy tem skuteczniejszy nacisk na króla i ministrów polskich wyrzucić [...]. Owocem poszukiwań Konisskiego były «Punkta» królowi za pośrednictwem Repnina 4 kwietnia 1766 przełożone”, cyt. za M.C. Lubińska, *Sprawa dysydencka 1764-1766*, Warszawa-Kraków 1911, s. 71-72, 170-171. Por. też A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2003, z. 19, s. 92-95 oraz tenże, *Diecezja białoruska w XVI i XVII wieku*, Białystok 2008, s. 242-249. Mironowicz w książce stwierdza: „z problemem [wyznaniowym] od dawna nie radziły [sobie] władze Rzeczypospolitej [? – JK], dlatego też sytuację tę nie omieszczały wykorzystać prawosławna Rosja i protestanckie Prusy”. I podsumowuje: „postanowienia sejmu delegacyjnego tylko pozornie były znaczącym sukcesem prawosławnych i biskupa Jerzego Konisskiego”.

¹⁷ Łoyko powołuje się na A.M. Gratianiego, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum Principe Libri Tres Et De Iacobo Didascalo Ioannis Fratre Liber Vnvs...*, Varsaviae 1759, s. 12 i 17. Dziełko to wydano z rękopisu Biblioteki Żałuskich w drukarni Wawrzyńca Mitzlera de Kolof.

Couronne Impériale de ce royaume peut posséder quelques territoires qui lui appartinssent à un autre titre que celui de souveraineté 2. Si la Déclaration ou l'Acte de restitution du fort et du port Egmont [...] peut être acceptée ou avoir son effet, sans déroger au principe de la Loi [...] relativement à la dignité de la Couronne de la Grand-Bretagne»¹⁸.

Próbując zrekonstruować przyczynę wysunięcia na plan pierwszy incydentu tak odległego przecież od spraw naszej części Europy, proponuję następującą konstatację: zakres suwerenności władzy i jej zasięg nie wynika automatycznie z samej tytulatury.

Dla kwestii chronologii istotny jest wniosek, że przynajmniej ta część tekstu Łoyki powstać musiała po lutym 1771 r. Terminem *ante quem* jest zapewne rok 1773, bowiem szambelan dwie strony dalej (s. 117) odwołuje się do dzieła André-Guillaume'a Contanta D'Orville (1730-1805) *Les Fastes Du Royaume De Pologne Et De ... Russie...* (Paryż 1769), nie wspomina jednak o jego przedruku warszawskim (1773)¹⁹. W całym tekście nie ma też żadnego odniesienia do sytuacji porozbiorowej. Przypomnę, że rok 1773 był dla Łoyki bardzo pracowity, wypełniony przygotowaniami całego szeregu polemik z argumentacją zaborców oraz opracowań dotyczących dziejów wewnętrznych Polski i jej zagadnień ustrojowych²⁰.

„Recherches sur les titres...” pod względem czasu powstania i tematyki jest więc tekstem z pogranicza dwóch epok, wyznaczonych przez rozbiór Rzeczypospolitej, materializację obaw o zasięg terytorialnych roszczeń, które mogłyby wynikać z tytułu cesarza Wszechrusi i opublikowane przez dwory zaborcze uzasadnienia dla swoich działań. Warto zaznaczyć, że cała właściwie energia polemiczna Łoyki skierowana została na uzurpacje austriackie i pruskie. Czy dlatego, że Rosja nie przejęła całości „historycznych ruskich” terytoriów, a argumenty o odwiecznym prawie do Rusi i o pradawnej prawosławnej wspólnocie nie pojawiły się w propagandzie Petersburga? Dodajmy, że *Wykład Postępku Dworu Imperatorskiego Rossyjskiego Względem Nayasnieyszey Rzeczypospolitey Polskiej...*, ogłoszony w Petersburgu dopiero w 1773 r. (po francusku i polsku), „był znacznie mniej rozwinięty zarówno od wywodu przedłożonego przez stronę pruską, jak memoria-

¹⁸ „Gazette de France” 1771, nr 14 (z poniedziałku 18 lutego), s. 55. Kryzys znacznie wzmocnił pozycję brytyjskiego premiera Fredericka Northa (1732-1792), osłabiając Pitta. Lord Chatham krytykował więc ostro ów kompromis w parlamencie. Poza nim rozlegały się też protesty przeciwko polityce króla. Jerzy III wtedy właśnie – korzystając z rozmaitych okazji – próbował odzyskać pełnię władzy, zob. R.C. Laver, *The Falklands/Malvinas Case. Breaking the Deadlock in the Anglo-Argentine Sovereignty Dispute*, The Hague-Boston-London 2001, s. 43-50; G.M. Trevelyan, *Historia Anglii*, przełożył A. Dębnicki, Warszawa 1965, s. 653-656.

¹⁹ Por. J. Kurkowski, dz. cyt., s. 238.

²⁰ Zob. H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 25-33, 45-47.

łu opracowanego przez Wiedeń”, a skromne historyczne wątki argumentacji nie sięgały daleko wstecz²¹. Kwestia tytułatury władców imperium nie pojawia się tam wcale – jedynie w - *Odpowiedzi Na Skrypt Pod Tytułem Wykład Postępku Dworu Imperatorskiego Rossyjskiego względem Nayiasnieyszej Rzeczypospolitey Polskiej...* przywołano następujący cytat z aktu 23 V 1764 r.: „tytuły Imperatorowej Jejmej wszystkich Rusi nie czynią najmniejszego *praejudicium* Rzeczypospolitej względem jej państw i possessyi aktualnych”²². Autorstwo tej *Odpowiedzi...* nie jest rozstrzygnięte, choć nie da się i tutaj wykluczyć głównej roli F. Łoyki. Trzeba jednak pamiętać, że cała ta seria drukowanych anonimowo pism polemicznych była w dużej mierze przedsięwzięciem zespołowym²³.

Powróćmy jednak do rękopiśmiennej rozprawki o tytułaturze władców rosyjskich. Jak już wspomniano wyżej, punktem wyjścia do rozważań są uwagi Wyrwicza na ów właśnie temat. Co charakterystyczne, Łoyko niejednokrotnie odwołuje się także do samego Lacombe’a. Sięga wówczas po wersję francuskojęzyczną, nie zaś po tłumaczenie polskie, które poprzedza komentarz jezuita w drugim tomie *Zbioru Dziejopisow Polskich...*²⁴ Szczególną rolę w rękopisie szambelana odgrywa 70-stronicowa rozprawa profesora uniwersytetu w Jenie „et bibliothecae ducalis academiae inspectoris” Martina Schmeizela (1679-1747) *Oratio Inavgvralis De Titvlo Imperatoris, Qvem Tzaarvs Rvssorvm Sibi Dari Praetendit, In Academia Ienensi Eivsqve Avditorio Theologico A. R. S. MDCCXXII. D. XIV. Dec. Habita, Notis Et Observationibvs Avgmentata* (Jena [1722]). Kwestia tytułu cesarskiego Piotra I miała wówczas polityczne znaczenie, co zresztą dostrzegł Wyrwicz w swoim wykazie „tych wszystkich [...], którzy o Moskwie jakimkolwiek językiem i z jakiegokolwiek narodu pisali”²⁵. Wspomina tam bowiem o innych polemicznych drukach „po państwie niemieckim [...] rozrzuconych”

²¹ A.F. Grabski, dz. cyt., s. 110-111.

²² Zob. *Zbior Deklaracyi, Not I Czynnosci Głownieyszych, Ktore Poprzedziły I Zaszły Pod Czas Seymu Pod Węzłem Konfederacyi Odprawuiącego Się Od Dnia 18. Wrzesnia 1772. Do 14 Maia 1773*, [Warszawa? po 14 V 1773], s. 363.

²³ Zwracał na to uwagę już m.in. Stanisław Hubert (*Poglądy na prawo narodów w Polsce czasów Oświecenia*, Wrocław 1960, s. 210-211), Julian Platt (*Łoyko, Naruszewicz i inni. Sprawa odpowiedzi potencjom zaboreczym*, [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*. T. 4, red. Z. Goliński, Wrocław [i in.] 1973, s. 185-189) oraz – polemicznie wobec sugestii Platta – H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 14, 26.

²⁴ Rps BCzart. 1118, s. 121, 123, 127, 135, 157, 173, 191.

²⁵ O wykazie tym zob. J. Kurkowski, dz. cyt., s. 224-229. Ostatnio ukazało się także opracowanie Dariusza Dolańskiego pt. *Das Russlandbild in Polen – eine Rezeption auf westlichen Umwegen*, [in:] *Konstruierte (Fremd-?) Bilder. Das östliche Europa im Diskurs des 18. Jahrhunderts*, red. K. Augustynowicz, A. Pufelska, Berlin-Boston 2017, s. 57-70 – w którym zestawienie to zostało omówione sumarycznie z odniesieniem do bibliograficznych informacji o Rosji w dziełach Benedykta Chmielowskiego oraz Władysława Aleksandra Łubieńskiego.

właśnie w latach 1722-1723²⁶. Rozprawka Schmeizela została bardzo dobrze oceniona przez jezuitę („pismo to krótkie, ale pokazuje biegłość pisarza w historii”). Nie ma co prawda bezpośredniego odsyłacza w tekście uwagi XX, ale Wyrwicz najprawdopodobniej z niej korzystał, np. powołując się na Johanna Friedricha Pfeffingera (1667-1730) przy okazji opisu zachowania posła moskiewskiego w Rzymie w 1673 r. Ów poseł domagał się tytułu cesarskiego dla cara Aleksego, a gdy nie spełniono jego żądania, rozgniewany opuścił Wieczne Miasto²⁷. Uwaga Wyrwicza jest dokładnym powtórzeniem referencji Schmeizela, podobnie zresztą jak w przypadku wcześniejszej adnotacji o tym „jakie Aleksy Michałowicz [...] od Krystyny królowej szwedzkiej i Karola Gustawa następcy jej żądał otrzymać tytuły i jaka mu dana była odpowiedź”²⁸. Rozprawka Schmeizela była zapewne dla Wyrwicza przewodnikiem po zachodnioeuropejskiej literaturze prawnej i historycznej XVI-XVII w., w której tego rodzaju ciekawostki znajdują się w gąszczu informacji na inny temat²⁹. W identyczny sposób postępuje Łoyko. On jednak w swych odsyłaczach jest bardzo precyzyjny – nie kryje faktu cytowania za pośrednictwem publikacji profesora z Jeny³⁰. Tę niestandardową na tle zwyczajów epoki precyzję bibliograficznych i źródłowych referencji trzeba u Łoyki wyraźnie podkreślić – troska o jednoznaczność opisów bibliograficznych, dosłowność cytatów i możliwość sprawdzenia argumentacji przez czytelnika uzewnętrzni się zwłaszcza w polemice z propagandą zaborców³¹. Również i tu brak jakichkolwiek odsyłaczy do archiwaliów. Podstawę źródłową opracowania stanowią bowiem wyłącznie druki. Przypomnę, że

²⁶ X. Karola Wyrwicza ... *Uwagi Nad Historią odmian w Państwie Rossyiskim przez Jakuba Lacombe ... napisaną...*, [w:] *Zbiór Dziejopisow Polskich*. T. 2, dz. cyt., s. 129-130.

²⁷ K. Wyrwicz, dz. cyt., s. 163. Odsyłacz dotyczy głównego dzieła J.F. Pfeffingera *Vitriarius Illustratus...* (komentarzy do prawa publicznego Philippa Reinharda Vitriarius (1647-1720), profesora uniwersytetu w Lejdzie), którego pierwsze wydanie ukazało się we Freiburgu w 1691 r. Zob. P. Zimmermann, *Pfeffinger, Johann Friedrich*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 25, Leipzig 1887, s. 631. Schmeizel tak o tym pisze: „Filius et successor Michaelis, Alexius Michailowiz, Romam a. 1673 mittebat oratorem, qui cum caesaris titulum pro domino suo obtinere haud posset, aulam pontificis indignabundus relinquebat”, dz. cyt., s. 47.

²⁸ K. Wyrwicz, dz. cyt., s. 163; M. Schmeizel, dz. cyt., s. 47 (zob. przypis 112 i 113).

²⁹ Np. w ogromnym zespole publikacji Johanna Christiana Lüniga (1662-1740). Zob. J. Kurkowski, *Europejskie edytorstwo źródeł historycznych w XVII-XVIII w. Próba wstępnej charakterystyki zjawiska*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2012, t. 21, nr 1-2, s. 70-71; A. Teichmann, *Lünig, Johann Christian*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 19, Leipzig 1884, s. 641. Odsyłacz dotyczy jego *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum...*, Leipzig 1719-1720 (2 t.).

³⁰ W tym wypadku do przytoczonego tekstu łacińskiego z rozprawki Schmeizela dołączony odsyłacz brzmi: „Schmeiz. p. 47 cittant Pfafingeri Vitriarium illustratum T. 1 p. 420” – rps BCzart. 1118, s. 171.

³¹ J. Kurkowski, *Źródłoznawstwo w służbie króla i Rzeczypospolitej. Uwagi o praktycznych celach badań naukowych doby stanisławowskiej*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, t. 25, nr 2, s. 15. Łoyko zachowuje tę precyzję cytowania w tekstach nie mających charakteru polemicznego, zob. H. Madurowicz-Urbańska, dz. cyt., s. 95.

w pracach dotyczących dziejów pieniądza szambelan korzystał także z rękopisów, a zwłaszcza lustracji królewskich, które dostarczyły w niektórych przypadkach znacznej części uwzględnionych danych badawczych³². W rozważaniach o tytułaturze władców rosyjskich podstawowe znaczenie mogłyby mieć choćby materiały źródłowe zgromadzone w tomach tzw. litewskim i moskiewskim *Kodeksu* Macieja Dogiela (1715-1760). Po śmierci autora były one przygotowywane do druku właśnie w tym mniej więcej czasie – pod nadzorem króla i ministrów oraz pisarza wielkiego koronnego Jacka Ogrodzkiego (1711-1780) – z udziałem pijarów wileńskich i zespołu sekretarzy królewskich z Antonim Kossakowskim (1718-1786) na czele³³. Niełatwo odpowiedzieć na pytanie, dlaczego nie ma śladu takich materiałów, choć Łoyko odwołuje się do drukowanych tomów *Kodeksu*³⁴, a także do innej publikacji uczonego pijara *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae...* (Wilno 1758)³⁵. Mając na uwadze roboczy charakter tekstu, trudno podejrzewać tu jakiś celowy zabieg erystyczny – to raczej dowód na samodzielny charakter pracy, rozpoczętej z inicjatywy pisarza, pozbawionego, przynajmniej na tym etapie, jakiegokolwiek wsparcia ze strony „Zamku”.

Warto zauważyć, że w zestawieniu Wyrwicza odnajdujemy innych autorów zajmujących się problematyką tytułatury władców rosyjskich. Jezuita wymienia Balthasara Sigismunda Stoscha (1635-1677), który „wydał po niemiecku *Prawo przodkowania*, gdzie o tytułach monarchy ruskiego obszernie mówi”³⁶. Nie odnosi się jednak do wymowy owych „obszernych” wypowiedzi, które Schmeizela sprowokowały do tej oto krytycznej uwagi: „prodiit ejus liber Jenae 1678 [...] et dedicatus est Leopoldo imperatori, proinde auctoris audacem calamum satis mirari haud possum, hodie vix ejusmodi scriptum approbaret curia imperialis [...]”³⁷. W wywodach Łoyki brakuje odnie-

³² Tamże, s. 83, 92-92 (tabela 1, zob. poz. 10-12).

³³ I.T. Baranowski, *Udział Stanisława Augusta i jego otoczenia w przygotowaniu Kodeksu Dyplomatycznego Polski*, „Przegląd Historyczny” 1911, R. 12, z. 2, s. 252-255; J. Kurkowski, *Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715-1760)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2006, R. 15, nr 1-2, s. 116-120.

³⁴ M. Dogiel, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae Et Magni Ducatus Lithuaniae...*, Vilnae 1758-1764.

³⁵ Rps BCzart. 1118, s. 135, 166.

³⁶ Chodzi tu o *Von dem Praecedentz- Oder Vorder-Recht, aller Potentaten und Respubliquen in Europa. Samt einer sonderbaren Zugabe von der Hoheit des Ertz-Hertzoglichen Hauses Oesterreich*, Breßlau-Jena 1677 (Wyrwicz datuje je, zapewne za Schmeizelem, na rok 1678. Należy dodać, że dzieło to rzeczywiście miało wydania nawet w trzech kolejnych latach).

³⁷ M. Schmeizel, dz. cyt., s. 59. Stosch bowiem niemal zrównuje pozycję cara rosyjskiego z cesarzami rzymskimi narodu niemieckiego: „Nach dem Römischen Keyser folget billig in der Ordnung der Großhertzog in Moscau oder Moscowitische Keyser, denn weil er ein rechtes Imperium Despoticum über seine Unterthanen hat, auch wegen Vielheit der Länder rund großem Reichthum, die andern Europäischen Fürsten fast übertrifft, wird ihm billig diese große Praecedenz zugeeignet”, zob. *Von dem Praecedentz- Oder Vorder-Recht...*, s. 127.

sień do Stoscha. Znacznie bliższy jego ujęciu tematu, typowi rozumowania i wnioskom jest tekst *Oratio Inavgvralis De Titvlo Imperatoris...* Dodajmy, że pochodzący z Siedmiogrodu Schmeizel żywo interesował się przeszłością i teraźniejszością wschodniej i południowo-wschodniej Europy. Świadczy o tym choćby jego biblioteka, a także zawartość wydawanego na własny koszt w latach 1723-1727 pisma „Neueste Historie der Welt”³⁸. W periodyku tym specjalne rubryki poświęcono Mołdawii i Wołoszczyźnie oraz „państwu Kozaków i europejskich Tatarów”. Często informowano o wydarzeniach z tej części kontynentu, a zamieszczona tu relacja o tumulcie toruńskim wywołała nawet sprzeciw samego króla polskiego Augusta II³⁹.

Schmeizel – w zgodzie z erudycyjnym modelem wiedzy i ukierunkowaniem nauki prawa w Rzeszy – problem tytulatury władców rosyjskich przedstawia w ujęciu historycznym, analizując go poprzez kwestie genezy i chronologii zmian⁴⁰. Strukturalną wadą tych rozważań jest brak materiałów dyplomatycznych i źródeł ruskich bądź rosyjskich, stąd swoje wywody rozpoczyna dopiero od czasów Iwana III Srogiego (1462-1506), który pierwszy, jego zdaniem, przyjął po pokonaniu Tatarów tytuł „magnus dux et dominus Russorum”⁴¹. Łoyko podejmuje wysiłek zbadania owej kwestii od najdawniejszych czasów, choć zarówno nowatorskie na gruncie polskim zestawienie bibliograficzne Wyrwicza, jak i jego własna kwerenda nie pozwoliły na uwzględnienie nawet nowszej rosyjskiej historiografii⁴².

Materiał do analizy tytulatury władców ruskich z najdawniejszego okresu Łoyko zaczerpnął z pracy bazylianina Ignacego Kulczyńskiego (1707-1747) *Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora...*, a precyzyjniej mówiąc z źródłowego aneksu (*Appendix ad Specimen...*), które zostały zamieszczone wspólnie w drugim wydaniu z adresem wydawniczym Poczajów 1759 (pierwsze osobne edycje: Rzym

³⁸ Zob. A. Verök, *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt*, [in:] *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven «Čtenář a jeho knihovna» = Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles «Le lecteur et sa bibliothèque» = Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken «Der Leser und seine Bibliothek»*, red. J. Radimská, České Budějovice 2009, s. 309-328; A. Völker, *Der Transsylvanier Martin Schmeizel (1679-1747) als Ordinarius in Halle*, „Orvostörténeti Közlemények/Communications de Historia Artis Medicae” 1986, nr 115-116, s. 60.

³⁹ Schmeizel, który później przeniósł się do Halle, swoją publicystyczną działalność związał z ukazującym się tam pismem „Wöchentliche Hallische Anzeigen”. Wśród jego tekstów znajdujemy np. *Nachricht von einer so genannten Prophezeung die Wahl und Succession der Könige in Polen betreffende* (z 16 XI 1733), zob. A. Völker, dz. cyt., s. 64.

⁴⁰ Schmeizel był uczniem m.in. Burkharda Gotthelfa Struvego (1671-1738) oraz Johanna Franzu Budee-Buddeusa (1667-1729). O swoim związku z Buddeusem wspomina choćby w *Oratio Inavgvralis...*, s. 68.

⁴¹ M. Schmeizel, dz. cyt., s. 25.

⁴² Por. też D. Dolański, dz. cyt., s. 70.

1733 i 1734)⁴³. Dodajmy, że tej publikacji Wyrwicz nie odnotował w swojej obszernej bibliografii doprowadzonej do roku 1760. Łoyko poszukuje też informacji w klasycznym zestawie polskich dziejopisarzy od najdawniejszych czasów: u Wincentego Kadłubka, Jana Długosza, Marcina Kromera, Macieja Strykowskiego, Bernarda Wapowskiego, Macieja Miechowity, Ludwika Decjusza, Aleksandra Gwagnina, Reinholda Heidensteina, Marcina Bielskiego, Pawła Piaseckiego, Wojciecha Wijuka Kojalowicza, Joachima Pastoriusa, Wawrzyńca Rudawskiego, Wespazjana Kochowskiego. Przybiera to formę wypisów w lewej kolumnie tekstu z dokładnymi cytatami i skróconym tytułem dzieła oraz numerem strony. Wyjątkowo zdarzają się odwołania ogólnikowe (być może do uszczegółowienia w ostatecznej wersji pracy)⁴⁴. W relacjach dawnych historyografów Łoyko szuka głównie świadectw dotyczących tytułowania władców Rusi i Moskwy w różnych okresach i kontrowersji, jakie ono wywoływało. Interesują go również cytaty z korespondencji dyplomatycznej i akt prawa międzynarodowego. Towarzyszące temu wydarzenia historyczne nie są obiektem analizy. W „Recherches sur les titres...” nie opatrzone żadnym komentarzem m.in. udziału biskupa Wincentego zwanego Kadłubkiem w koronacji Kolomana⁴⁵. A przecież w nieco późniejszych *Szczególnych wiadomościach o Haliczu i Włodzimierzu* Łoyki z 1773 r. relacja Długosza została podważona na podstawie dokumentu z tomu trzynastego *Annales Ecclesiastici* przygotowanego przez Odorica Raynaldiego (1595-1671) – koronacja nastąpiła w 1214 r. (nie w 1208) i „zdaje się, iż ceremonią koronacyi odprawił arcybiskup strygoński”⁴⁶.

⁴³ O publikacjach Kulczyńskiego zob. A. Суша, *Книжкова спадщина Ігнатія Кульчинського*, „Вісник Львівського Університету. Серія Книгознавство” 2008, t. 3, s. 50-56; M. Pidlypczak-Majerowicz, *Książki historii i polityki dotyczące w drukarniach i bibliotekach bazylianów litewskich*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*. T. 6: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Cz. 1, pod red. M. Kosmana, Poznań 2006, s. 54-55. *Appendix...* uważa się dziś za publikację mającą większą niż *Specimen...* wartość historyczną. Całość to pierwsza próba syntezy dziejów Kościoła grekokatolickiego. O samym Kulczyńskim, którego w publikacjach ukraińskich i białoruskich określa się „один із зачинателів історичної науки в Білорусі” czy „первый исследователь белорусских древностей”, zob. I. Chodynicki, *Dykcjonarz uczonych Polaków zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych. Porządkiem alfabetycznym ułożony*. T. 1: *A-K*, Lwów 1833, s. 386-387; M. Rechowicz, *Kulczyński Ignacy (1707-1747?)*, [w:] PSB, T. 16: *Kubacz Franciszek - Legatowicz Ignacy Piotr*, Wrocław 1971, s. 138-139; *Słownik polskich teologów katolickich = Lexicon theologorum catholicorum Poloniae*. [T.] 2: *h-l*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 471-473 (Wiesław Murawiec); Л.В. Алексеев, *Археология и краеведение Беларуси. XVI–30-е годы XX в.*, Минск 1996, s. 14-16.

⁴⁴ Np: rps BCzart. 1118, s. 171 : „Il faut voir aussi Kochowski et Rudawski et Pastorius”.

⁴⁵ Rps BCzart. 1118, s. 158: „[...] Vincent Kadłubek, qui a assisté au sacre de Coloman à Halicz et qui a écrit en latin, n'appelle ce prince en cette langue ni czar ni czarus, comme quelques allemands écrivant en latin [...] mais il l'appelle rex”.

⁴⁶ Kwestia udziału biskupa krakowskiego w koronacji jest tam pominięta [F. Łoyko], *Szczegulne Wiadomosci O Haliczu Y Włodzimierzu*, [w:] *Zbior Deklaracyi, Not I Czynnosci...*, s. 182-183. Zob. J. Kurkowski, *Źródłoznawstwo w służbie króla...*, s. 24 (ta niekonsekwencja może też świadczyć o współudziale innych osób w formułowaniu odpowiedzi na propagandę zaborców).

Łoyko korzysta także ze standardowych źródeł zachodnioeuropejskich na temat dziejów Rosji, a więc dzieł autorów z XVI-XVII w., takich jak: Paul Oderborn, Sigismund von Herberstein, Antonio Possevino, Adam Olearius, Augustin Meyerberg. Zna również zbiorowe wydania *Rervm Moscoviticarvm Avctores Varii, Vnvm In Corpvs Nvnc Primvm Congesti...* (Frankfurt 1600) – [Daniel Prinz von Buchau], S. von Herberstein, Paulo Giovio, Johann Fabri, Marquard Freher, A. Gwagnin, Maciej z Miechowa, Tilmann Bredembach, Jan Basilides, R. Heidenstein oraz *Respublica Moscoviae et Urbes. Accedunt quaedam latine nunquam antehac edita* (Lejda 1630) – [D. Prinz von Buchau], J. Fabri, A. Gwagnin, P. Oderborn, Jan Malecki, A. Possevino, Clement Adams. Spośród współczesnych mu autorów uwzględni pierwsze wydanie dziejów Rosji – A.-G. Contanta d’Orville’a, Woltera *Histoire de l’Empire de Russie sous Pierre le Grand*⁴⁷ (bez podania nazwiska autora), a przede wszystkim, jak już wspomniano, obficie korzysta z oryginalnej wersji dzieła J. Lacombe’a *Histoire Des Revolutions De l’Empire de Russie* (wydane w 1760 r. w Paryżu i Amsterdamie)⁴⁸. W nowszych publikacjach Łoyko również dostrzega dalsze możliwe tropy badawcze, ale wiążą się one przede wszystkim ze źródłoznawstwem: np. do wzmianki o poselstwie moskiewskim do Wiednia z 1615 r. – na podstawie rozprawki Schmeizela – polski historyk dodaje: „Titres qu’on donnoit à Michel [Michał I Fedorowicz] il faut voir dans differents actes du Du Mont”⁴⁹. Powstaje wrażenie, iż autor stale odczuwa niedosyt szczegółowego, wiarygodnego materiału źródłowego (zwłaszcza źródeł typu aktowego), który w epoce erudycji warunkował nie tylko precyzję faktografii, ale także siłę argumentacji i wartość całego opracowania.

Podstawa bibliograficzna opracowania Łoyki nie jest imponująca, choć wyniki kwerendy zostały dość gruntownie wynotowane i zestawione. Jak można przypuszczać (zachowana wersja nie tworzy przecież spójnej całości, m.in. brak tu spisu treści), pierwsza część miała ukazać chronologię i pryncypia zmian tytułatury władców ruskich począwszy od X w. Na podstawie dokumentów z dzieła Kulczyńskiego Łoyko przekonuje, że Włodzimierz I Wielki (978-1015) używał tytułu księcia, a jego syn Jarosław I Mądry gdzieś około połowy XI w.

⁴⁷ Pierwsze wydanie ukazało się w Lipsku w 1741 r.

⁴⁸ Trzeba dodać, że opracowanie Lacombe’a cieszyło się popularnością. Na jego podstawie tworzone uzupełnienia – tak jak w przypadku wersji polskiej. W roku, w którym ukazało się tłumaczenie niemieckie Immanuela M. Kästnera (Leipzig 1761) pojawiło się kolejne wydanie poprawione i uzupełnione (Halle 1761), a nieco później jego kontynuacja (t. 2 – Halle 1763 i t. 3 – Halle 1764) w opracowaniu Johanna Friedricha Joachima (1713-1767), profesora historii na uniwersytecie w Halle.

⁴⁹ Rps BCzart. 1118, s. 171. Co prawda trudno uznać Jacquesa Dumonta za autora współczesnego Łoyce (zmarł bowiem w 1727 r.), ale w nawiązaniu do jego publikacji powstała seria wydawnicza źródeł prawa międzynarodowego kontynuowana po jego śmierci.

– „prenoit le titre de grand duc”. W drugiej kolumnie autor dodaje zastrzeżenie: „Il paroît que le titre de grand duc étoit un titre person[n]el”⁵⁰. W ten sposób zapewne szambelan próbuje rozwiązać pojawiające się niekonsekwencje w tytulaturze, nie wiedząc jednak, że „w najstarszych przekazach z tych czasów [epoki kijowskiej], zarówno rodzimych, jak i obcych, predykat *wielikij* traktowano najczęściej jako mało znaczący ozdobnik”⁵¹. Po rozdziale suwerenności na Rusi między księstwo kijowskie i włodzimierskie – zdaniem Łoyki – tytuł przeszedł na książąt włodzimierskich (około 1159 r.), zaś w wyniku sukcesji (około 1326 r.) – na panujących w Moskwie. W takim sensie uznaje, że von Herberstein miał powód do stwierdzenia bardzo ogólnego i mocno upraszczającego zagadnienie: „A tempore Rurickh usque ad hunc praesentem principem [Wasył III], non alio titulo usi sunt principes illi, quam magnorum ducum aut Wolodimeriae, aut Moscovie”⁵². W uzupełniającej kolumnie Łoyko przytacza objaśnienie Herbersteina, że „Weliki Knes” to taki, który ma władzę nad innymi książętami⁵³. Iwan III Srogi po podporządkowaniu Nowogrodu Wielkiego (będącego lennem Litwy) i pokonaniu chana Wielkiej Ordy Ahmeta przyjął tytuł hospodara, suwerena całej Rusi, a zdobywszy Kazań, którego suwerenni władcy tatarscy nosili tytuł cara, przejął go wraz z koroną książąt kazańskich. W tym czasie bowiem godność wielkiego księcia upowszechniła się „usurpé par plusieurs princes des environs de Moscou”⁵⁴, a tytuł cara „acquit bientôt [...] éclat en Moscovie”⁵⁵.

Sukces tzw. impasu ugryjskiego kończącego symbolicznie 250-letnią niewolę tatarską opatrzony został adnotacją o uznaniu w Europie dla Iwana III. Według relacji zamieszczonej pod rokiem 1484 przez O. Raynaldiego w *Annales Ecclesiastici* w Moskwie miał pojawić się pomysł obdarzenia władcy koroną królewską. Schmeizel, od którego z kolei Łoyko zaczerpnął informację o tym fragmencie, ostro krytykuje jego wiarygodność – trochę w stylu międzykonfesyjnych polemik: „inter parasiticas veritates, quibus Raynaldus abundat, illa locum suum habet”. Omawia jednak całość relacji Raynaldiego, w której mowa nie tylko o tytule królewskim, lecz także cesarskim z władzą nad całą Rusią („totius Russiae Regem Imperatoremve”), przechodząc

⁵⁰ Rps BCzart. 1118, s. 120.

⁵¹ W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV-XVI w.)*, Zielona Góra 1994, s. 12.

⁵² S. von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, [in:] *Rerum Moscoviticarum Avctores Varii...*, Francofurti 1600, s. 11; rps BCzart. 1118, s. 122 – choć przecież nie od czasów Ruryka.

⁵³ S. von Herberstein, dz. cyt., s. 12; rps BCzart. 1118, s. 122.

⁵⁴ Wojciech Peltz tak o tym pisze: „Używany od schyłku XV wieku tytuł wielkiego księcia nie mógł stanowić wyróżnika ich pozycji wśród sąsiadów, wobec faktu, że od XIV wieku tytuł ten się spopolitował w środowisku Rurykowiczów”. Tytuł cara w odniesieniu do władców ruskich występował już przed XV w., a od połowy tego wieku z tytułem tym wiązano już tylko cesarskie treści. Tenże, dz. cyt., s. 60, 217-218.

⁵⁵ Rps BCzart. 1118, s. 124-126.

następnie do kwestii podziału Rusi pomiędzy Polskę a Moskwę⁵⁶. Ten wątek Łoyko pomija, choć sprawa ambicji wszechruskich Iwana znajduje dalej w tekście pewien bezpośredni oddźwięk. Z dzisiejszych badań wiemy, że pojęcie „wsieja Rusi” będące pochodną dezintegracji politycznej w okresie od XIV do XVI w. stosowano w dwóch zakresach: polityczno-ustrojowym, ograniczonym do aktualnego stanu posiadania książąt moskiewskich, oraz ideologicznym, „nieco nostalgicznym”, wyrażającym dążenia uniwersalne, wszechruskie. Nabierały one konkretnego roszczeniowego znaczenia wraz z sukcesami w zdobywaniu władzy nad wschodnią Słowiańszczyzną: „Zdaje się [...] nie ulegać wątpliwości, że intencje roszczeniowe władców ruskich, odzwierciedlone w ich tytulaturze, znajdowały wyraz w eksponowaniu geograficzno-politycznego aspektu suwerenności”⁵⁷. Łoyko potwierdza informację o tytule „Hospodar ou seigneur, ou souverain de toute la Russie” u Kojalowicza i von Herbersteina⁵⁸, ale zaraz podkreśla, że tę „nowość” („cette nouveauté”) oprostował litewski Senat. Nie dostrzega żadnych innych przykładów takiej tytulatury z okresu poprzedniego⁵⁹. Co więcej, wyraża przekonanie, że Schmeizel myli się, gdy twierdzi, iż Iwan przyjął tytuł „Grand Duc de toute la Russie”⁶⁰. Kolizyjny charakter takiej formy tytulatury z polityką Wielkiego Księstwa Litewskiego jest oczywisty. Rzeczywiście sprawa tytulatury na przełomie XV i XVI w. zdominowała stosunki moskiewsko-litewskie, choć istotą tego sporu stanowiła przede wszystkim formuła *wsieja Rusi*. Dodajmy jednak, że Iwan III odmówił przyjęcia tytułu królewskiego z rąk cesarza, bowiem uznawał za równoznaczny z nim swój tytuł „gosudar”. Taka interpretacja dla Jagiellonów była również nie do przyjęcia⁶¹.

⁵⁶ M. Schmeizel, dz. cyt., s. 39-40 (przypis 96). Por. O. Raynaldus, *Annales Ecclesiastici Ab Anno quo desinit Card. Cæs. Baronius M.C.XCVIII usque ad Annum M.D.XXXIV. Continuati...* T. 19, Coloniae Agrippinæ 1694, s. 337.

⁵⁷ W. Peltz, dz. cyt., s. 12, 60-61.

⁵⁸ Tu pojawia się druga część fragmentu o tytulaturze Iwana III (rps BCzart. 1118, s. 124). Pełne jego brzmienie jest następujące: „A tempore Rurickh usque ad hunc praesentem Principem [Wasył III], non alio titulo usi sunt Principes illi, quam Magnorum Ducum aut Wolodimeriae, aut Moscovie, aut Nowogardiae, etc. praeter Ioannem Basilii, qui se **Dominum totius Russiae** [podkr. JK] et Magnum Ducem Wolodimeriae, etc. appellabat”, cyt. za S. von Herberstein, dz. cyt., s. 11.

⁵⁹ Co prawda, w świetle nowych badań kancelarii książęcych to akcentowanie suwerenności, wyjątkowości władców moskiewskich „poprzez odwoływanie się do tytułu wielkiego księcia *wsieja Rusi* [...] było mniej powszechne niż dotąd uważano”, ale o tym przecież autorzy polscy z XVIII w. nie mogli wiedzieć. Zob. W. Peltz, dz. cyt., s. 60.

⁶⁰ „Schmeizel se trompe quand il dit que Iwan prit le titre de grand duc de toute la Russie «Magnum Ducum Russiae adpellavit» Mart. Schmeiz. *Oratio inauguralis* p. 33[?]”. Rps BCzart. 1118, s. 124. „Posteaquam vero Iwanus Wasiliewiz I jugum Tartarorum feliciter excussisset, adeoque fundamentum Monarchiae Russicae posuisset, *Magnum Ducem totius Russiae* sese adpellavit”, cyt. za M. Schmeizel, dz. cyt., s. 31-32.

⁶¹ K. Chojnicka, *Tytuł carski w doktrynie moskiewskiej*, [w:] *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedykowane Prof. Stanisławowi Grodzkiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, pod red. J. Malca, W. Uruszczaka, Kraków 2001, s. 118.

Zupełny brak orientacji w moskiewskim dziejopisarstwie, a zwłaszcza w „przereadowanych [m.in. na potrzeby tego konfliktu] w duchu moskiewskim zwodach latopisarskich” uchronił Łoykę przed mylnym wrażeniem, że tylko dom moskiewski, i to już od Iwana Kality, posługiwał się taką tytułaturą⁶². Z drugiej strony szambelan chyba umyślnie nie dostrzega, że formuła taka naprawdę pojawiała się w dawnym świecie ruskim, także w stosunku do prawosławnych metropolitów – choć często poprzez późniejsze kopie dokumentów lub późniejsze odwołania. I. Kulczyński cytuje np. *Constitutio Magni Ducis Basilii filii Demetrii* z 1419 r., gdzie czytamy o poprzednikach księcia: „sanctus princeps Vladimirus, et filius ejus magnus dux totius Russiae Jaroslaus”⁶³. Wydaje się więc, że to sprawa wszechruskich ambicji związanych z kolejnymi gałęziami Rurykowiczów ma dla szambelana specjalne znaczenie, a jednym z celów całego opracowania jest właśnie wykazanie braku historycznego dla nich uzasadnienia.

Wiele miejsca poświęca Łoyko objaśnieniu genezy, chronologii i znaczenia tytułu cara. Jak już wspomniano, wiąże go z osobą Iwana III i przejęciem przez niego władzy nad Kazaniem. Różni się w tym od Schmeizela (i Lacombe’a), który tytuł ten przypisuje synowi Iwana Wasylowi III (1505-1533)⁶⁴. Wspólne natomiast dla obu autorów jest przekonanie, że w trudnościach związanych z objaśnieniem sensu tego pojęcia, przetłumaczeniem go i odniesieniem do europejskich reguł tkwi istota rozmaitych nieporozumień w literaturze przedmiotu i niesłusznych pretensji moskiewskich⁶⁵.

W nieuporządkowanym i nieukończonym rękopisie Łoyki temat ten powraca wielokrotnie. Pojawiają się podtytuły („Ce que c’est que le titre du

⁶² Zob. W. Peltz, dz. cyt., s. 60-61.

⁶³ I. Kulczyński, *Appendix ad Specimen...*, Poczajów 1759, s. 56.

⁶⁴ Także Wyrwicz przyjmował, że „Iwan Wasilewicz [...] jarzmo niewoli zrzuca, książąt moskiewskich podbija i carem się nazywa” (K. Wyrwicz, dz. cyt., s. 140). Wygląda to na logiczny ciąg zdarzeń. W rzeczywistości koronacji na cara dokonał dopiero Iwan IV w niemal 70 lat po umownym odzyskaniu niezależności od Tatarów (1547). Stąd w argumentacji na rzecz prawomocności przyjęcia tytułu cara nie nawiązywano do tego faktu, zob. K. Chojnicka, dz. cyt., s. 120. Co prawda, w 1498 r. odbyła się koronacja wnuka Iwana III – Dymitra, której cel, zdaniem W. Peltza, „sprowadzał się do oficjalnej konstatacji cesarskiego tytułu Iwana III”, tenże, dz. cyt., s. 221.

Co ciekawe, Wyrwicz datę koronacji na cara przez Iwana IV miał w wypisach Josepha Nicolasa Delisle’a (1688-1768), z których przecież korzystał. Zob. J. de Guignes, *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols, Et Des Autres Tartares Occidentaux*. T. 1, Paris 1756, s. 312 oraz J. Kurkowski, *Dzieje Rosji...*, s. 229-230.

⁶⁵ M. Schmeizel np. stwierdza następująco (dz. cyt., s. 25-26): „Quem titulum successore ejus et filius Wasilius Iwanowiz, nova accessione, novoque nomine tzar adauxit, de qua adpellatione ejusque vero significatu, pauca licebit adducere, et id quidem ratione, quod a variis varie illud interpretari cognoscemus, denique etiam praetensionem Russorum Monarchiae, haud leve pondus accedere videatur, si vox illa, Ruthenico idiomate idem signet ac latinum vocabulum imperator vel caesar, unde et unam rationem esse, quibus praetensionem Russi firmare nituntur, quae ex significatione vocis tzari deducitur, infra docebimus”.

Czar” i „Valeur du titre de Czar”), które zdają się świadczyć, że temu właśnie poświęcona miała być cała kolejna część opracowania⁶⁶. W sprawie genezy samego słowa „car” szambelan powołuje się na Woltera, który przypuszcza, że pochodzi ono z perskiego *Tshas*⁶⁷. Łoyko protestuje przeciw sugestiom, że ma ono coś wspólnego z językami słowiańskimi, tego tytułu nie używali bowiem dawni Słowianie⁶⁸. Stwierdza (rzekomo za Wyrwiczem⁶⁹), że nie ma go w żadnym „dictionnaire slavon” i zdaje się sądzić, że „ce mot a été adopté dans la langue russe” dopiero w XVI w. – podobnie jak w przypadku innych języków europejskich. W Polsce było znane od XIII w. jako tytuł własny („titre propre”) książąt tatarskich – jednak nasi najstarsi historycy, pisząc po łacinie, używali nieprecyzyjnych, rozmaitych tytułów: imperator, caesar, rex, dux, princeps, regulus. Polski historyk nie odnosi się natomiast do uwag Schmeizela, który krytycznie omawia tezę „hebrajską”, a następnie przychyliła się do koncepcji radcy cesarskiego D. Prinza von Buchau (1546-1608) o „scytyjskiej” (tatarskiej) etymologii słowa⁷⁰. Przy tej okazji warto wspomnieć o odnotowanej przez Łoykę genealogii Rurykowiczów wywiedzionej od cesarza Oktawiana Augusta, która rzeczywiście znajdowała odbicie w XVI-wiecznych utworach literackich i propagandzie władców moskiewskich (cykl „Opowieści o potomkach Augusta i darach Monomacha”)⁷¹. Opowieść ta głosi, że cesarz posłał swojego brata Prusa „ad mare Balthicum et Vistulam fluvium celebrem” (stąd nazwa Prussia – Prusy), a jego potomkiem był Ruryk – założyciel dynastii, wezwany do Nowogrodu. W Europie ową sagę dynastyczną upowszechnił anonimowo opublikowany tekst *Magni Moscoviae Ducis Genealogiae brevis epitome, ex ipsorum manuscriptorum annalibus excerpta* D. Prinza. Wydano go osobno najpierw w Kolonii, a potem włączono do obu wspomnianych wyżej zbiorowych edycji o Moskwie (Frankfurt 1600 i Lejda 1630)⁷². Łoyko legendę o powierzeniu władzy nad północą Europy i wysłaniu Prusa „au Nord de la Pologne” datuje na około XV w., a próbę politycznego jej wykorzystania przypisuje uczonym

⁶⁶ Rps BCzart. 1118, s. 155, 157.

⁶⁷ Rps BCzart. 1118, s. 125. Por. *Histoire De l'Empire De Russie...*, [b.m. 1761] Woltera, s. 81: „Il était donc vraisemblable qu'il dérivait plutôt des *Tshas* de Perse que des *Césars* de Rome, dont probablement les *Tzars* Sibériens n'avaient jamais entendu parler sur les bords du fleuve Oby”. Wyrwicz jest sceptyczny wobec takiej etymologii, bo tego perskiego słowa „w żadnym nie pokazują słowniku, ani piśmie ani też w używaniu dawnych Persów”, cyt. za tenże, dz. cyt., s. 160.

⁶⁸ Rps BCzart. 1118, s. 159: „Gvagnini, italien de Verone [...] se trompoit aussi, quand il disoit que czar étoit un mot slavon”. Zob. M. Schmeizel, dz. cyt., s. 30 przypis 72.

⁶⁹ Odwołanie do Wyrwicza to jakaś pomyłka, jezuita takiej tezy nie stawia.

⁷⁰ M. Schmeizel, dz. cyt., s. 28-30.

⁷¹ K. Chojnicka, dz. cyt., s. 119-121.

⁷² W. Starzewski, *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Vol. 2, Berlin-Petersburg 1842, s. X (*Praefatio*). W identyfikacji tego tekstu Starzewski powołuje się na autorytet niemieckiego historyka Leopolda von Ranke (1795-1886).

moskiewskim („les sçavans de Moscou”) z czasów cara Iwana IV. Czyni to w nawiązaniu do łacińskich wersji listów carskich z użyciem tytułu imperatora⁷³. Łoyko krytycznie też odnosi się do uwagi Wyrwicza:

Inni to słowo *car* wyrażali przez polskie *cesarz*, łacińskie *imperator*, niemieckie *kayser* i ci, moim zdaniem, prawdziwy tego słowa początek i znaczenie znaleźli. Skąd my Polacy Sztambuł albo dawne Bizantium nazywamy Carogrodem, jeżeli nie od mieszkania cesarzów, albo carów wschodnich, to jest carskim miastem⁷⁴.

Nie wiadomo bowiem, od kiedy taka nazwa funkcjonuje – szambelan stara się przekonać, że zapewne od czasu podboju tureckiego i władzy nad stolicą cesarstwa wschodniego „carów tureckich”. Tłumaczenie tytułu cara jako króla zapoczątkować mieli Niemcy zatrudnieni w kancelarii moskiewskiej Wasyla III, którzy prowadzili korespondencję zagraniczną po łacinie. Stąd pojawić się miała idea pełnej królewskiej suwerenności nad całą Rusią⁷⁵. Inaczej wyglądała korespondencja z władcami Polski i Litwy, którzy pilnowali przestrzegania ustalonej tytulatury. Łoyko drobiazgowo analizuje kolejne zatargi dyplomatyczne związane z uzurpacjami władców moskiewskich. Pojawia się tu przypadek Stefana Batorego, któremu Iwan IV odmawiał tytułu brata, a także trudne rokowania w Jamie Zapolskim, które rozwiązał dopiero pomysł A. Possevina, by egzemplarze traktatu różniły się w zapisie tytulatury⁷⁶. Zrzeczenie się przez króla Władysława IV pretensji do tytułu wielkiego księcia moskiewskiego i zezwolenie na użycie w traktacie polanowskim tytułu cara wobec Michała I Fiodorowicza (1613-1645) połączono z zastrzeżeniem (według relacji P. Piaseckiego), że określenie władcy Wszechrusi nie odnosić się będzie do Rusi podległej państwu polsko-litewskiemu⁷⁷.

Dopiero w czasach Iwana IV pojawić się miał zamysł utożsamienia tytułu cara z imperatorem (a przecież w języku wschodnich sąsiadów „cesarz” nazywał się „kiesar/kesfor”, kessor⁷⁸? nie „car”⁷⁸). Łoyko zaczerpnął od Schme-

⁷³ Rps BCzart. 1118, s. 153-154, 193.

⁷⁴ K. Wyrwicz, dz. cyt., s. 160; rps BCzart. 1118, s. 169-170. Kulturowy związek terminu „car” (używanego w Serbii i Bułgarii już w XI w.) z władcami Konstantynopola – antonimu wobec pojęcia „imperator” – zauważają Jurij Lotman i Borys Uspienski: „Kiedy Piotr z rosyjskiego cara staje się rosyjskim imperatorem, oznacza to nie tyle poszerzenie władzy, co właśnie kulturową reorientację”, cyt. za J. Lotman, B. Uspienski, *Pogłosy koncepcji «Moskwa-Trzeci Rzym» w ideologii Piotra Pierwszego (W sprawie tradycji średniowiecznej w kulturze baroku)*, [w:] *Semiotyka dziejów Rosji*, wybór i przekład B. Żyłko, Łódź 1993, s. 159. Zob. też K. Chojnicka, dz. cyt., s. 117-118.

⁷⁵ Rps BCzart. 1118, s. 127-130.

⁷⁶ Rps BCzart. 1118, s. 147-151. Por. też K. Chojnicka, dz. cyt., s. 125-126.

⁷⁷ Rps BCzart. 1118, s. 152.

⁷⁸ W innym miejscu Łoyko zwraca uwagę, że na tytuł „empereur” język rosyjski nie ma odpowiedniego słowa, stąd zaadoptowany z łaciny „imperator” – rps BCzart. 1118, s. 159, 156.

izela anegdotę świadczącą o niezwyklej pysze tego cara, który w liście do Turków, obok licznych innych tytułów, nazywał się także cesarzem Germanów⁷⁹. Krytykuje jednak niemieckiego autora, gdy ów twierdzi (na podstawie *Theatrum Ceremoniale Historico-Policum...* Johanna Christiana Lüni-ga), że Piotr I (1689-1725) w stosunkach z Rzeczpospolitą już przed 1721 r. występował jako cesarz całej Rusi („totius magnae, parvae et albae Russiae imperator”). Dowodzi tego na podstawie korespondencji, w której używano wyłącznie języka ruskiego, a więc monarcha musiał tam być określany jako „car”⁸⁰. Chronologiczny przegląd sporów o tytułaturę władców moskiewskich, tak z Rzeczpospolitą, jak i ze Szwedami oraz tytułatury stosowanej i uznawanej w kontaktach nie tylko z dworem cesarskim, papieskim, sułtańskim, ale także angielskim czy Niderlandami, przewija się przez drugą część opracowania, które coraz bardziej staje się chaotyczne, brudnopisowe, miejscami lakoniczne, niepełne i niespójne⁸¹. Pojawia się tam, oczywiście, akcja dyplomatyczna z 1718 r. z listem cesarza Maksymiliana I (cesarz rzymski w latach 1508-1519) przyznającym tytuł cesarski Wasyłowi III („Kayser von allen Russen”). Zrelacjonowano ją na podstawie tekstu Schmeizela i Wyrwicza. Do Wyrwicza Łoyko odsyła także po szczegółowe informacje na temat stopniowego uznawania przez dwory europejskie tytułu cesarskiego Piotra Wielkiego, zaznaczając jednak, że zastrzeżenia poczynione przy tej okazji wymienia Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785)⁸². Ze swojej strony rozwija nieco temat stosunku Wettynów i Rzeczypospolitej (korzysta tu z *Volamina Legum*) do omawianej sprawy z uwzględnieniem (ponownym) traktatu polanowskiego i tzw. pokoju Grzymułtowskiego. Przegląd chronologicz-

⁷⁹ M. Schmeizel, dz. cyt., s. 33: „Imo principis fastuosa insolentia eo processit, ut [...] Germanorum quoque Imperatorem, ad Turcam scribens, vocari se aliquando iusserit”; rps BCzart. 1118, s. 155. Łoyko dostrzeża istotne różnice w stosowanej tytułaturze przez kancelarię moskiewską w zależności od odbiorcy.

⁸⁰ Rps BCzart. 1118, s. 172; M. Schmeizel, dz. cyt., s. 37.

⁸¹ O przemieszaniu tekstu świadczy choćby fakt, że na stronie 161 pojawia się niezwiązana z nim notatka po polsku o pierwszym sejmie walnym koronnym w Piotrkowie w 1468 r. z uwagą M. Bielskiego, że „od tego czasu moc posłów ziemskich wzrosła”. Zauważmy na marginesie, że do tej dawnej koncepcji (sprzed badań Adolfa Pawińskiego) na temat początków polskiego parlamentaryzmu powrócił ostatnio Wacław Uruszczak (m.in. na podstawie odnalezionych i opublikowanych przez Antoniego Gąsiorowskiego „Conclusiones convencionis Pyotrzkowyensis pro die beati Dionisii institute” – A. Gąsiorowski, *Uchwały piotrkowskie i nowokorczyńskie roku 1468*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. 20, z. 2, s. 67-74), który w podsumowaniu swoich rozważań stwierdza: „W 2018 r. wypadnie 550 rocznica tego wydarzenia. Nie powinna ona minąć bez żadnego oficjalnego echa”. Zob. tenże, *Najstarszy sejm walny koronny «dwuizbowy» w Piotrkowie w 1468 roku*, [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*. T. 2, pod red. W. Bukowskiego, T. Jurka, Kraków 2012, s. 1033-1056.

⁸² Zob. rps BCzart. 1118, s. 174, 194. Chodzi tu zapewne o informacje rozproszone w dwóch tomach publikacji Mably’ego *Le Droit Public De l’Europe, Fondé Sur Les Traitez conclus jusqu’en l’année 1740*, (pierwsze wydanie La Haye 1746; wydanie drugie uzupełnione Genève 1748).

ny kończy się, jak u Wyrwicza, na 1764 r. z uwagą o potwierdzeniu zgody Rzeczypospolitej na ów tytuł cesarski na sejmie koronacyjnym Stanisława Augusta, ale „avec des réserves”⁸³.

Można zresztą powiedzieć, że cały zachowany tekst Łoyki – nieukończony i niedopracowany – jest przede wszystkim próbą uzupełnienia oraz rozwinięcia uwag i koncepcji Schmeizela, a zwłaszcza Wyrwicza. Łoyko próbuje gdzieś poprawić, bądź wzmocnić ich argumentację, choć brak materiału dyplomatycznego i stosunkowo wąska kwerenda nie pozwalają na znaczące uszczegółowienie, pogłębienie i przeformułowanie omawianych kwestii. Szambelan, podobnie jak obaj jego poprzednicy, patrzy na zagadnienie tytułatury władców rosyjskich z ahistorycznej osiemnastowiecznej perspektywy. Kładzie nacisk głównie na jego formalną, pojęciową stronę, usiłując wprowadzić wyraziste cezury (który władca pierwszy tytułował się wielkim księciem, carem itp.) dla jednostronnego przeglądu moskiewskich dążeń. Jeszcze wyraźniej bowiem niż u Wyrwicza czuć tu w podtekstach obawę przed możliwością wykorzystania owej tytułatury do uzasadnienia zaboru ziem ruskich wchodzących w skład polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Autor stara się więc maksymalnie skracać historyczność i osłabiać prawomocność wszechruskich cesarskich ambicji i roszczeń. Obraz wyłaniający się z całokształtu fragmentów i notatek jest bardzo statyczny oraz powierzchowny – daleko tu do nowoczesnej refleksji o procesie kształtowania się suwerenności zewnętrznej państwa moskiewskiego, poszukiwania miejsca w rodzinie nowożytnych państw europejskich⁸⁴ czy stopniowego włączania do praktyki politycznej różnych ideologicznych koncepcji, z próbą „kulturowej reorientacji” (zob. przypis 74) w dobie Piotra Wielkiego. Jest charakterystyczne, że u Łoyki nie znalazła zupełnie odbicia idea „trzeciego Rzymu”, jedynie Wyrwicz incydentalnie wspomina o herbowym dwugłowym orle, „a to dla tej przyczyny, że rzeczona Zofia czyniąc się ostatnią cesarzową wschodnich Paleologów dziedziczką, prawo do carstwa carogrodzkiego w dom monarchów rosyjskich przynieść zdała się”⁸⁵. Dziś wiemy, że teoria ta odpowiadała polityce imperium rosyjskiego, ale dopiero w XIX w., gdy starano się ugruntować przekonanie o jej długiej historycznej tradycji⁸⁶. Nie udaje się natomiast obu autorom odsłonięcie podobnego wielostronnego związku idei i polityki w XV-XVI w. – koncepcji Wszechrusi, opartej na cią-

⁸³ Rps BCzart. 1118, s. 194.

⁸⁴ Dziś uznaje się, że idea cesarstwa w XVI w. służyła „eksplikowaniu w stosunkach międzynarodowych suwerennego statusu państwa moskiewskiego”, cyt. za W. Peltz, dz. cyt., s. 230.

⁸⁵ K. Wyrwicz, dz. cyt., s. 161.

⁸⁶ K. Chojnicka, dz. cyt., s. 118-119. W. Peltz, dz. cyt., s. 233: „Za anachronizm jednak wypada uznać tezę o translokacji praw cesarstwa wschodniego na Moskwę [...]. Analiza bowiem wielu zabytków przekonuje, że jakkolwiek publicystyka moskiewska ideę cesarską pojmowała na bizantyjską modłę, to wystrzegła się na ogół podkreślania genetycznych związków Moskwy z Bizancjum. *Car* ruski miał być tytem władcy o cechach bazyleusów, ale nie ich dziedzicem i spadkobiercą”.

głości tradycji, kultury, dynastii, poczuciu wspólnoty etnicznej i wyznaniowej – przenoszonych w głąb dziejów ruskich, m.in. za pośrednictwem przeredagowanych latopisów czy kopii dokumentów z książących kancelarii⁸⁷.

Niedokończony tekst Łoyki to zapewne robocza, materiałowa wersja polemicznej w zamiśle broszurki, przygotowywanej etapami (od ok. 1768 do ok. 1772 r.), która była ściśle związana z ówczesną sytuacją Rzeczypospolitej – publikacji, która ostatecznie nie okazała się potrzebna w trudnych chwilach po pierwszym rozbiórce. Jej słabą stroną są niewątpliwie niedostatki kwerendy źródłowej i bibliograficznej ukierunkowanej przede wszystkim na łacińskojęzyczną europejską literaturę przedmiotu.

Źródłoznawcze rozważania Łoyki, odnoszące się w swej istocie do prawnomiędzynarodowej sytuacji polsko-litewskiego państwa, wpisują się w cały ciąg przedsięwzięć wydawniczych, zapoczątkowanych jeszcze w latach 40. XVIII w. Przedsięwzięcia te nawiązywały do programu naukowego ogłoszonego przez Józefa Andrzeja Załuskiego w sławnej broszurce *Programma Literarium Ad Biblio-philos, Typothetas et Bibliopegos tum et quosvis Liberalium Artium amatores...* (Warszawa 1732). Już bowiem około 1744 r. M. Dogiel podjął kwerendę do swojego *opus vitae*, czyli *Codex Diplomaticvs Regni Poloniae Et Magni Ducatus Litvaniae...*⁸⁸ W części pierwszej *Dziejów Rosji w piśmiennictwie stanisławowskim* omówiłem pokrótce prace nad kontynuacją tego dzieła już po śmierci pijara (m.in. przygotowania tzw. tomu moskiewskiego), szczególnie intensywne w latach 1767-1768⁸⁹. Ważną cezurą były również w tym przypadku czasy sejmu rozbiorowego i decyzja o wstrzymaniu publikacji podjęta przez sejmowego marszałka księcia Adama Ponińskiego (1732-1798)⁹⁰. Przypomnę także drobniejszą edycję opracowaną przez Dogiela, a ściśle związaną tematycznie z *Kodeksem – Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae...* (Wilno 1758) to zbiór konwencji granicznych, które określały zasięg terytorialny Rzeczypospolitej. Jak pisał J.A. Załuski:

Maciej Dogiel, uczony pijar, mój przyjaciel, z rękopisma księgarni księcia wojewody nowogrodzkiego z Prussów cnych Jabłonowskiego wydał *Limites Regni*. A tu masz granice Polski, Litwy, Prus, Szląska, Pomorza, Rosyi, Inflant, ziemi tureckiej i Brandenburgii⁹¹.

⁸⁷ Zob. W. Peltz, dz. cyt., s. 17-18, 60-61.

⁸⁸ Zob. J. Kurkowski, *Z dziejów polskiego edytorstwa...*, s. 101.

⁸⁹ J. Kurkowski, *Dzieje Rosji...*, s. 214-216.

⁹⁰ Prace nad *Kodeksem* całkowicie zaniechano być może dopiero z powodu śmierci J. Ogrodzkiego (1780). Zob. J. Kurkowski, *Z dziejów polskiego edytorstwa...*, s. 119-120. W części pierwszej opracowania Poniński pomyłkowo został nazwany Antonim. Zob. J. Kurkowski, *Dzieje Rosji...*, s. 215.

⁹¹ J.A. Załuski, *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*, z przypisami J.E. Minasowicza, nowymi przypisami pomnożył i wyd. J. Muczowski, Kraków 1832, s. 7.

Praktyczny, bieżący wydźwięk tej publikacji źródłowej jest bardzo wyraźny, zwłaszcza że kryterium doboru materiałów stanowiła tu formalnoprawna aktualność dokumentów. Co prawda, edycja w tym właśnie sensie zdezaktualizowała się bardzo szybko wraz ze zmianą granic po pierwszym rozbiorze, to przecież nadal dotyczyła żywej historii – „działającej się”, wpływającej bezpośrednio na współczesność⁹², nie oddzielonej od niej jeszcze żadną nieprzekraczalną cezurą. Po upadku Rzeczypospolitej akta opublikowane przez pijara w *Limites* i *Kodeksie* tracąc tę rolę, zachowały jednocześnie pewną źródłową wartość i, mimo podstawowych mankamentów w ich opracowaniu edytorskim (np. braku precyzyjnego określenia proveniencji), do dziś bywają podstawą prac badawczych⁹³.

Trzeba tu także przypomnieć inne pijarskie osiągnięcia w dziedzinie wydawnictw źródłowych w XVIII w. Edycje te zawierały wiele komponentów opisu prawnomiędzynarodowego położenia Rzeczypospolitej, przy okazji odnosząc się również m.in. do problematyki dziejów Rosji. W pierwszym rządzie należy tu wymienić tzw. *Volumina Legum*⁹⁴. Nie przypadkiem Georg Friedrich von Martens (1756-1821) – wybitny prawnik i dyplomata, profesor uniwersytetu w Getyndze, członek Rady Państwa Królestwa Westfalii, później jeden z sekretarzy Kongresu Wiedeńskiego, który zyskał prawdziwie europejski rozgłos jako wydawca źródeł i badacz prawa międzynarodowego

⁹² Szerzej o tym Stanisław Roszak w pracy *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg «silva rerum» w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004, s. 62 i inn.

⁹³ Charakterystyczny przykład z okresu międzywojennego to rekonstrukcja zachodniej granicy województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. Zob. *Dukt granic koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego anno 1546. Ex Archivo Magni Ducatus Lithuaniae*, [w:] M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae ex Originalibus Et Exemplis Authenticis Descripti & In Lucem Editi Anno 1758*, Vilnae 1758, s. 67-201; T. Żebrowski, *Mapa Podlasia w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*. [Cz.] 2: *Protokoły*, wyd. K. Tyszkowski, Lwów 1925, s. 220. Por. też: D. Michaluk, *Przedwojenne opracowanie mapy województwa podlaskiego w XVI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne. Stan badań. Materiały z konferencji*, red. M. Kietliński, Białystok 2003, s. 45. Odwołania do dokumentów opublikowanych przez Dogiela są dość liczne także w najnowszej historiografii, nie tylko polskiej, zob. np. S. Maslauskaitė-Mażylienė, *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, z języka litewskiego przełożyła K. Korzeniewska, Vilnius 2013, s. 126; F.W. Carter, *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow from its Origins to 1795*, Cambridge 2006, s. 98.

⁹⁴ Także edycja *Volumina Legum* miała przecież normotwórczy charakter: umieszczenie w niej jakiegos tekstu wpływało na praktykę życia publicznego, zwłaszcza wymiaru sprawiedliwości. Przykładem choćby dziełko Jana Swoszowskiego *Postępek Prawny Skrocony* (Kraków 1611) włączone do tomu trzeciego *Volumina Legum Prawa Konstytucye y Przywileie Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących: Na Walnych Seymiech Koronnych od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 Aż do Ostatniego Seymu uchwalone*. T. 3, Warszawa 1735, s. 67-86). Zob. S. Grodziski, *Józef Andrzej Żaluski, Stanisław Konarski i «Volumina Legum»*, [w:] *Bracia Żaluscy. Ich epoka i dzieło. Zbiór studiów*, pod red. D. Dukwicz, Warszawa 2011, s. 112; tenże, *Wstęp*, [w:] *Volumina Constitutionum*. [T. 1: 1493-1549.] Vol. 1: 1493-1526, do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996, s. 18.

– w swojej rozprawce z 1802 r. pt. *Discours préliminaire sur les differens recueils de traités publiés jusqu'à ce jour* zachęcał „les rédacteurs du corps diplomatique” do korzystania z tej pijarskiej edycji. Tylko częściowo bowiem wyzyskiwano zawarty tam (z powodu ich ratyfikacji) bogaty zestaw umów międzynarodowych⁹⁵.

Zwróćmy również uwagę na inne pijarskie wydawnictwo *Traktaty Między Mocarstwami Europejskimi Od Roku 1648. Zaszle. Podług Lat Porządku Z przyłączoną potrzebney Historji wiadomością Opisane*. Tom pierwszy i drugi tej publikacji ukazał się w Warszawie w 1773 r., tom trzeci w roku następnym. Według tradycji opracowali je Fulgenty Obermajer (1733-1784) i Wincenty Skrzetuski (1745-1791), choć były „kontynuacją założeń i sposobu opracowania, który ustalił Kaliszewski [Adam Piotr, imię zakonne Celestyn, 1725-1767 – JK]”⁹⁶. Zgodnie z tymi założeniami autorzy ograniczają się tylko do spraw wielkiej polityki europejskiej, nie zajmując własnego stanowiska wobec opisywanych wydarzeń i nie wykraczając w tomie trzecim poza tytułowy rok 1763 (pominięto więc traktaty rozbiorowe)⁹⁷. Znajdziemy tu sporo podstawowych informacji o rosyjskiej polityce zagranicznej, zwłaszcza w tomie trzecim, który obejmuje okres 1725-1763⁹⁸. Omówienia poszczególnych traktatów odnoszą się tylko do faktografii. Także dołączone objaśnienia pozbawione są jakichkolwiek publicystycznych akcentów (m.in. o władcach rosyjskich począwszy od Aleksego Michajłowicza, o Katarzynie I, którą Piotr „następnica po sobie na tron rosyjski zostawił”, o przejściu władzy przez Piotra III i tzw. cudzie domu brandenburskiego, a także o obaleniu i uwięzieniu „nieszczęśliwego Piotra” – „gdzie niedługo okropność niewoli cierpiał, bo siódmego dnia życie skończył”)⁹⁹. Krótkie nawiązanie dotyczy również kwestii tytułatury władców rosyjskich, którzy przed Piotrem I „nazywali się tylko carami albo wielkimi książętami” – „Samiz Moskale nadali Piotrowi nazwi-

⁹⁵ W: G.F. von Martens, *Supplément au recueil des principaux traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité, de commerce, de limites, d'échange...* T. 1, Gottingue 1802, s. LIV. Zob. S. Hubert, dz. cyt., s. 149; J. Kurkowski, *Wkład Polaków do badań nad dziejami dyplomacji europejskiej (XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2012, t. 57, nr 3-4, s. 107.

⁹⁶ S. Hubert, dz. cyt., s. 118. Zob. E.XXXI, s. 282.

⁹⁷ Zob. S. Hubert, dz. cyt., s. 118-199.

⁹⁸ M.in. o „pokoju Grzymułtowskiego” (1686), traktacie pruckim (1711), wiedeńskim (1719), belgradzkim (1739), moskiewskim (1742), umowach petersburskich (1747 i 1762). Ciekawostką jest uwzględnienie umowy rosyjsko-duńskiej z 1730 r. o zasadach witania statków obu państw na otwartym morzu (umowy tego rodzaju są w zbiorze pijarskim z zasady pomijane, zob. S. Hubert, dz. cyt., s. 118).

⁹⁹ *Traktaty Między Mocarstwami Europejskimi Od Roku 1648. Zaszle. Podług Lat Porządku Z przyłączoną potrzebney Historji wiadomością Opisane*. T. 2, Warszawa 1773, s. 114, 181-182; t. 3, Warszawa 1774, s. 117, 253-255. Nietrudno przy tym wskazać pokrewieństwo z wcześniejszymi edycjami Kaliszewskiego *Historji Celniejszych y Sławniejszych Traktatów Między Europejskimi Mocarstwami różnemi czasami poczynionych*. Zob. np. uwagę o następcach Aleksego Michajłowicza w edycji warszawskiej z 1764 (s. 130-133) i 1767 r. (s. 129-132).

sko imperatora całej Rosyi, które mocarstwa europejskie przyznały potom osobom tron moskiewski posiadającym”. Co jednak charakterystyczne: uwaga o listach rewersalnych dotyczy tu jedynie „domu burbońskiego”¹⁰⁰.

Niepotrzebnie Stanisław Hubert waha się, czy pijarscy wydawcy mogli bezpośrednio korzystać ze sławnego dzieła Mably’ego (w kolejnych jego edycjach)¹⁰¹. Wiadomo dziś, że znajdowało się ono w wykazie lektur warszawskiego Collegium Nobilium już w połowie stulecia¹⁰². Edycje pijarskie to swoiste podręczniki prawa międzynarodowego – wyraźne ślady wykładania tego przedmiotu odnajdujemy także w pijarskim Collegium Nobilium w Wilnie i jezuickim w Warszawie¹⁰³. Rola pijarów w Rzeczypospolitej wykraczała jednak poza zadania edukacyjne. W dziedzinie edytorstwa źródeł historycznych i historycznoprawnych odegrali oni bowiem w XVIII w. szczególną rolę¹⁰⁴. Punktem wyjścia dla pijarskiej dominacji w tym segmencie rynku wydawniczego były uprawnienia do publikacji druków urzędowych przejęte po zakupionej warszawskiej drukarni elertowskiej, utwierdzone przez przywileje Jana III z 1694 i Augusta II z 1701 r.¹⁰⁵

¹⁰⁰ *Traktaty Między Mocarstwami...* T. 3, s. 89-90.

¹⁰¹ S. Hubert, dz. cyt., s. 122. Por. np. wprowadzające do traktatu belgradzkiego w t. 3 *Traktatów*: „Powiadają niektórzy, że dwór stambulski bardzoby rad był wojnę wypowiedzieć Moskałom, ale się obawiał, ażeby wszczęte między chrześcijanami rozruchy, prędko się nie skończyły, jak przed traktatem ryswickim” – s. 80; G. Bonnot de Mably, *Le Droit Public De l’Europe...* T. 1, Genève 1764: „Les Turcs, à ce qu’on m’a assuré, étoient assez portés à faire la guerre à la cour de Petersbourg, mais ils craignoient que les différends élevés dans la Chrétienté, ne fussent trop tôt terminés, et ils se souvenoient du tort que leur avoit fait la paix de Ryswick” – s. 505-506. Por. także uwagę o tytułach władców rosyjskich u Mably’ego w tym wydaniu, t. 1, s. 514: „Jusqu’à Pierre Premier, les souverains de Russie n’avoient porté que le titre de czars ou de grands ducs de Moscovie” itd.

¹⁰² Zob. J. Kurkowski, dz. cyt., s. 113. Por. S. Konarski, *Pisma pedagogiczne*, wstępem i objaśnieniami opatrzył Ł. Kurdybacha, Wrocław 1959, s. 353 (p. V & 132).

¹⁰³ J. Kurkowski, dz. cyt., s. 112-113; K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007, s. 466-470.

¹⁰⁴ Zob. J. Kurkowski, *Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718-1832)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, t. 40, nr 1, s. 90.

¹⁰⁵ Pijarzy nabyli część drukarni w 1682 r., jej uprawnienia (wynikające z przywileju Władysława IV z 1643 i Jana III z 1675 r.) w 1693 r. Rękopis z Archiwum Pijarów w Krakowie, sygn. R.A.C. 11, Inventarium Archivi Varsaviensis Scholarum Piarum [...] ordine alphabetico digestum et coordinatum anno 1753, wymienia siedem dokumentów związanych z drukarnią, z 1643, 1648, 1651, 1684, 1685?, 1690 (potwierdzenie sprzedaży przez króla Jana III) i 1701 r. Konkurencja próbowała obalić ów monopol – zob. np. list Józefa Jastrzębskiego (1695-1741) do J.A. Załuskiego z 13 I 1735 r.: jezuici „postarali się o nowy przywilej na drugą drukarnię tu w Warszawie, znosząc nasze dawne, któreśmy od kilku królów mieli”, cyt. za *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724-1736*, oprac. B.S. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 225. W przygotowaniu kadr zakonników-wydawców swoją rolę odegrały zapewne niektóre profesoria wyspecjalizowane w historii Kościoła i horografii (jak np. w połowie XVIII w. ośrodek w Szczuczynie Litewskim), a także zakonne studia zagraniczne (Collegium Nazarenum, Collegium Novum), wspierane przez fundacje Antoniego Konarskiego (1694-1778), Samuela Wysockiego (1706-1771) oraz Felicjana Wykowskiego (1728-1784). Bardzo nieliczni mogli podczas swych europejskich podróży odwiedzić znane biblioteki i instytucje, a nawet bezpośrednio poznać koryfeuszy „rzczypospolitej nauk” (jak M. Dogiel).

Pamiętajmy przy tym o naczelnym zasadzie erudycyjnego modelu humanistyki, iż źródła i fakty powinny mówić same za siebie. Źródłoznawcze ujęcie dziejów Rosji (jednak o zróżnicowanym poziomie naukowości) dominuje wyraźnie do połowy lat 70. XVIII w., co wcale nie oznacza, że w głębszej warstwie tekstów nie odnajdujemy wówczas publicystycznych, aktualnych treści. Dotyczy to też pozornie faktograficznych, bibliograficznych i źródłoznawczych uwag Wyrwicza dołączonych do kronikarskiego zarysu Lacombe'a *Histoire Des Revolutions ...* w przekładzie Grzegorza Kniażewicza (1737-1804). Czasy sejmu rozbiorowego charakteryzowała nie tylko zmiana sytuacji politycznej kraju, ale także odejście generacji „sarmackich erudytych” (sam J.A. Załuski zmarł w 1774 r.), kasata zakonu jezuitów i ich wpływowej sieci placówek edukacyjnych – „Powstają natomiast nowe instytucje [...]. Na scenę wkracza nowa grupa urzędników, literatów, uczonych – intelektualistów zapatrzonych w ideały oświecenia”¹⁰⁶.

Bibliografia

Алексеев Л.В., *Археология и краеведение Беларуси. XVI–30-е годы XX в.*, Минск 1996.

Baranowski I.T., *Udział Stanisława Augusta i jego otoczenia w przygotowaniu Kodeksu Dyplomatycznego Polski*, „Przegląd Historyczny” 1911, R. 12, z. 2, s. 251-256.

Carter F.W., *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow from its Origins to 1795*, Cambridge 2006.

Chojnicka K., *Tytuł carski w doktrynie moskiewskiej*, [w:] *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedykowane Prof. Stanisławowi Grodzkiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, pod red. J. Malca, W. Uruszczaka, Kraków 2001, s. 117-129.

Dolański D., *Das Russlandbild in Polen – eine Rezeption auf westlichen Umwegen*, [in:] *Konstruierte (Fremd-?)Bilder. Das östliche Europa im Diskurs des 18. Jahrhunderts*, red. K. Augustynowicz, A. Pufelska, Berlin-Boston 2017, s. 57-70.

Gąsiorowski A., *Uchwały piotrkowskie i nowokorczyńskie roku 1468*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. 20, z. 2, s. 67-74.

Grabski A.F., *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976.

Grodziski S., *Józef Andrzej Załuski, Stanisław Konarski i «Volumina Legum»*, [w:] *Bracia Załuscy. Ich epoka i dzieło. Zbiór studiów*, pod red. D. Dukwicz, Warszawa 2011, s. 163-175.

Grzeszczuk S., Hombek D., *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, red. Z. Goliński, Kraków 1995.

Hubert S., *Poglądy na prawo narodów w Polsce czasów Oświecenia*, Wrocław 1960.

Konarski S., *Pisma pedagogiczne*, wstępem i objaśnieniami opatrzył Ł. Kurdybacha, Wrocław 1959.

Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724-1736, oprac. B.S. Kupść, K. Muszyńska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

¹⁰⁶ S. Roszak, *Koniec świata sarmackich erudytych*, Toruń 2012, s. 186-187.

Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696-1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

Kurkowski J., *Dzieje Rosji w piśmiennictwie doby stanisławowskiej. Część I: do pierwszego rozbioru*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, s. 199-240.

Kurkowski J., *Europejskie edytorstwo źródeł historycznych w XVII-XVIII w. Próba wstępnej charakterystyki zjawiska*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2012, t. 21, nr 1-2, s. 51-121.

Kurkowski J., *Wkład Polaków do badań nad dziejami dyplomacji europejskiej (XVIII w.)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2012, t. 57, nr 3-4, s. 105-124.

Kurkowski J., *Wybitni nauczyciele i uczniowie szkoły pijarskiej w Szczuczynie (1718-1832)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995, t. 40, nr 1, s. 83-104.

Kurkowski J., *Z dziejów polskiego edytorstwa źródeł historycznych. Maciej Dogiel (1715-1760)*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2006, R. 15, nr 1-2, s. 89-157.

Kurkowski J., *Źródłoznawstwo w służbie króla i Rzeczypospolitej. Uwagi o praktycznych celach badań naukowych doby stanisławowskiej*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2016, t. 25, nr 2, s. 9-37.

Laver R.C., *The Falklands/Malvinas Case. Breaking the Deadlock in the Anglo-Argentine Sovereignty Dispute*, The Hague-Boston-London 2001.

Łotman J., Uspienski B., *Pogłosy koncepcji «Moskwa-Trzeci Rzym» w ideologii Piotra Pierwszego (W sprawie tradycji średniowiecznej w kulturze baroku)*, [w:] *Semiotyka dziejów Rosji*, wybór i przekład B. Żyłko, Łódź 1993, s. 158-177.

Łubieńska M.C., *Sprawa dysydencka 1764-1766*, Warszawa-Kraków 1911.

Madurowicz-Urbańska H., *Prace Feliksa Łoyki nad historią gospodarczą i ekonomiczną Polski. Cz. 1: Pieniądz*, Wrocław [i in.] 1977.

Maslauskaitė-Mažylienė S., *Dzieje wizerunku św. Kazimierza od XVI do XVIII wieku. Między ikonografią a tekstem*, z języka litewskiego przełożyła K. Korzeniewska, Vilnius 2013.

Michaluk D., *Przedwojenne opracowanie mapy województwa podlaskiego w XVI wieku*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne. Stan badań. Materiały z konferencji*, red. M. Kietliński, Białystok 2003, s. 39-47.

Mironowicz A., *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2003, z. 19, s. 77-96.

Mironowicz A., *Diecezja białoruska w XVI i XVII wieku*, Białystok 2008.

Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. [Cz.] 2: *Protokoły*, wyd. K. Tyszkowski, Lwów 1925.

Peltz W., *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV-XVI w.)*, Zielona Góra 1994.

Pidtypczak-Majerowicz M., *Książki historii i polityki dotyczące w drukarniach i bibliotekach bazylianów litewskich*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce. T. 6: Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Cz. 1, pod red. M. Kosmana, Poznań 2006, s. 51-58.

Platt J., *Łoyko, Naruszewicz i inni. Sprawa odpowiedzi potencjom zaborczym*, [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*. T. 4, red. Z. Goliński, Wrocław [i in.] 1973, s. 183-193.

Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.

Roszak S., *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg «silva rerum» w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004.

- Roszak S., *Koniec świata sarmackich erudytów*, Toruń 2012.
- Rechowicz M., *Kulczyński Ignacy (1707-1747?)*, [w:] PSB, T. 16: *Kubacz Franciszek - Legatowicz Ignacy Piotr*, Wrocław 1971, s. 138-139.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. 4, Warszawa 1994.
- Serczyk W.A., *Konisski Georgij (Jerzy)*, [w:] PSB. T. 13: *Klobassa Zręcki Stanisław - Kopernicki Franciszek*, Wrocław 1967-1968, s. 534-536.
- Słownik polskich teologów katolickich = Lexicon theologorum catholicorum Poloniae*. [T.] 2: *h-l*, pod red. H.E. Wyczawskiego, Warszawa 1982.
- Суша А., *Книжкова спадщина Ігнатія Кульчинського*, „Вісник Львівського Університету. Серія Книгознавство” 2008, t. 3, s. 45-64.
- Teichmann A., *Lünig, Johann Christian*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 19, Leipzig 1884, s. 641.
- Toporow W., *Odpowiedź literatury rosyjskiej na pierwszy rozbiór Polski*, „Teksty Drugie” 2006, nr 1-2, s. 87-99.
- Trevelyan G.M., *Historia Anglii*, przełożył A. Dębnicki, Warszawa 1965.
- Uruszczak W., *Najstarszy sejm walny koronny «dwuizbowy» w Piotrkowie w 1468 roku*, [w:] *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesno-nowożytnych*. T. 2, pod red. W. Bukowskiego, T. Jurka, Kraków 2012, s. 1033-1056.
- Verók A., *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt*, [in:] *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven «Čtenář a jeho knihovna» = Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles «Le lecteur et sa bibliothèque» = Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken «Der Leser und seine Bibliothek»*, red. J. Radimská, České Budějovice 2009, s. 309-328.
- Völker A., *Der Transsylvanier Martin Schmeizel (1679-1747) als Ordinarius in Halle*, „Orvostörténeti Közlemények/Communications de Historia Artis Medicae” 1986, nr 115-116, s. 57-65.
- Volumina Constitutionum*. [T. 1: 1493-1549]. Vol. 1: 1493-1526, do druku przygot. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996.
- Zimmermann P., *Pfeffinger, Johann Friedrich*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 25, Leipzig 1887, s. 631.